

LESZEK WILCZYŃSKI – POZNAŃ

SPUŚCIZNY KAPŁANÓW I OSÓB ŚWIECKICH W ZBIORACH ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNEGO W POZNANIU

Rozwijające się coraz bardziej nauki historyczne, zwiększająca się specjalizacja badań, coraz szersze zainteresowania wieloma aspektami historii Kościoła oraz dziejami kultury, wymagają nieustannego poszerzania bazy źródłowej. Nieocenionym, a jakże często zaniedbanym i pomijanym materiałem źródłowym są spuścizny rękopiśmienne¹.

Przez spuściznę rozumiemy: „zespół archiwalny wytworzony przez osobę fizyczną. Stanowi ona posiadającą samodzielną wartość naukową zbiór materiałów archiwalnych wytworzony w toku i w związku z życiem i działalnością osoby fizycznej, reprezentujących główne kierunki życia, pracy i zainteresowań”². Zygmunt Kolankowski, wybitny znawca tego zagadnienia, przedstawił ów termin w sposób bardziej popularyzatorski i plastyczny: „Każdy działacz społeczny czy polityczny, uczonec, literat czy artysta, każdy żyjący szerszym życiem duchowym czy praktycznym [...] tworzy mniej lub więcej świadomie własne archiwum osobiste. [...] Wszystkie papiery, które po zgonie takiej osobistości znalezione zostają w jej pokoju pracy, w szufladach biurka itp. stanowią spuściznę rękopiśmienną”³.

W spuściznach archiwalnych znajdują się niezwykle cenne materiały źródłowe do biografii kapłanów, działaczy społecznych, uczonych, do dziejów parafii, seminarium duchownego, instytucji i towarzystw kościelnych i naukowych. W wielu grupach archiwaliów główny ciężar leży na materiałach badania na-

¹ Na niewykorzystanie tego typu archiwaliów w badaniach historycznych zwrócił uwagę już w 1977 r. ks. Stanisław Librowski, patrz: S. Librowski, *O poszerzenie bazy źródłowej w badaniach historyczno-kościelnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 35 (1977) s. 5-17.

² I. Mamczak-Gatkowska, *Opracowanie spuścizn archiwalnych*, w: *Metodyka pracy archiwalnej*, red. S. Nawrocki, S. Sierpowski, Poznań 1998, s. 156.

³ Z. Kolankowski, *Archiwalne opracowanie spuścizn rękopiśmiennych i jego problemy*, w: *Pamiętnik VIII Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, Warszawa 1958, s. 297.

ukowego, a więc źródłach do rozwoju nauki. Materiały typu organizacyjnego występują często ubocznie i nie osiągają zazwyczaj przewagi ilościowej. Jednakże to właśnie ten rodzaj archiwaliów może w istotny sposób uzupełnić materiały archiwalne pochodzenia urzędowego, rzucając na niektóre sprawy światło o wiele jaśniejsze niż akta oficjalne. Ponieważ wielu księży działało w różnych organizacjach społecznych, współpracowało z różnymi radami i komitetami, w spuściznach znajdują się także materiały dokumentujące historię polityczną czy dzieje różnych placówek oświatowych i kulturalnych. Bogate źródło różnorodnych informacji znajduje się ponadto w korespondencji. Wszystkie grupy wspomnianego typu materiałów archiwalnych wzajemnie się uzupełniają, krzyżują na wielu płaszczyznach. Stanowią one mogą dla rzetelnego badacza źródło historyczne niezwykle bogate i nieodzowne dla poznania przebiegu i motywów wielu wydarzeń.

Jednym z celów Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu jest stworzenie możliwie szerokiej bazy źródłowej dla badań nad historią Kościoła w Wielkopolsce. Ma temu służyć m.in. poświęcenie szczególnej uwagi zagadnieniom gromadzenia, opracowywania i udostępniania spuścizn archiwalnych.

W Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu już od lat siedemdziesiątych XX wieku gromadzi się spuścizny rękopiśmienne po kapłanach i osobach świeckich, działających na terenie Poznania i Wielkopolski⁴.

Gromadzenie spuścizn archiwalnych odbywa się najczęściej poprzez dary i depozyty⁵. Przechowywane są one w dziale Zbiorów Specjalnych w zespole akt o sygnaturze SOP (Spuścizny Osób Prywatnych).

Sposób postępowania ze spuściznami rękopiśmiennymi wyznaczają instrukcje archiwalne. Najczęściej dziś stosowaną w instytucjach gromadzących tego typu archiwalia jest instrukcja z 1990 roku: *Wytyczne opracowania spuścizn archiwalnych po uczonych*⁶.

Opracowanie materiałów według zasad przedstawionych w Wytocznych jest niezwykle pożądane, jednak należy podkreślić, że wymaga dużego nakładu pracy i czasu. W trakcie porządkowania i opracowywania części zbioru SOP w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu korzystano tylko z podstawowych zasad zawartych we wspomnianej instrukcji.

Przed przystąpieniem do porządkowania spuścizny archiwista zapoznawał się w miarę możliwości z wszystkimi dostępnymi informacjami o spuściznie i jej twórcy. W tym celu wykorzystywano istniejący w archiwum system ewidencyjno-

---

⁴ M. B a n a s z a k, F. L e n o r t, *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, w: *Dzieje Poznania i Województwa Poznańskiego w granicach z 1974 r. Informator o materiałach archiwalnych*, red. C. Skopowski, t. 2, Warszawa 1982, s. 237-487.

⁵ E. M i c h a ł s k a - R a t a j c z a k, *Sprawozdanie z działalności Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu za lata 1975-1977*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 3 (1981) s. 442; E. M i c h a ł s k a - R a t a j c z a k, *Sprawozdanie z działalności Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu za lata 1978-1980*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 4 (1983) s. 644.

⁶ *Wytyczne opracowania spuścizn archiwalnych po uczonych*, Warszawa 1990.

-informacyjny, tzn. księgę nabytków i dokumentację spuścizny dotyczącą jej przejęcia. Danych o twórcy zespołu najczęściej poszukiwano w encyklopediach, słownikach biograficznych, monografiach, rocznikach diecezjalnych.

Większość spuścizn składała się z materiałów luźnych, dlatego przed przystąpieniem do prac porządkowych dokonywano przeglądu wstępnego zawartości spuścizny. Jeżeli istniał tymczasowy spis, sprawdzano jego zgodność z opracowywanym materiałem. Jeżeli materiały spuścizny miały porządek nadany jej w całości lub częściowo przez twórcę i porządek ten odpowiadał podstawowym warunkom dostępności materiałów, utrzymywano go albo w miarę możliwości odtwarzano go w dalszej pracy⁷.

Na tym etapie prac szczególną uwagę zwracano na stan zachowania archiwaliów. Należy stwierdzić, iż pod względem fizycznym stan ten jest na ogół dobry, niekiedy nawet bardzo dobry, ale równocześnie niemały jest odsetek akt uszkodzonych przez przechowywanie ich w złych warunkach. Napotymano na papierze trudne do usunięcia rdzawobrązne plamy, które prowadzą do szybkiego niszczenia akt. Powodem tego jest fakt, iż akta spinane są prawie zawsze za pomocą metalowych spinaczy i zszywek i umieszczane w skoroszytach. Tak więc elementy metalowe zostawały usunięte.

Kolejną czynnością porządkową była segregacja wstępna materiałów spuścizny, w czasie której podstawowym zadaniem opracowującego było wydzielenie materiałów zespołu archiwalnego, czyli oddzielenie go od dokumentacji nie mającej charakteru archiwalnego i dokumentacji niezespołowej. Pamiętać należy, że przekazana do archiwum spuścizna powinna zawierać wyłącznie materiały archiwalne, które posiadają trwałe znaczenie dla badań naukowych. W toku segregacji napotymano często na materiały nie mające charakteru dokumentacji archiwalnej. Wyłączało się ze spuścizny również materiały nie związane z nią merytorycznie, materiały i przedmioty nie mające charakteru archiwalnego oraz pozbawione trwałej wartości naukowej. Rzadko podczas opracowywania podejmowano proces brakowania akt. Do brakowania przeznaczano ewentualnie teksty powielane, czyste kartki papieru.

Opracowanie spuścizn archiwalnych po kapłanach lub osobach świeckich, które nie posiadały układu nadanego im przez twórcę (znakomita większość wszystkich spuścizn zgromadzonych w Archiwum Archidiecezjalnym), w miarę możliwości odbywało się według następującego schematu:

1. Prace twórcy spuścizny
2. Materiały działalności twórcy spuścizny
3. Materiały biograficzne
4. Korespondencja (a. wychodząca, b. wpływająca)
5. Materiały o twórcy zespołu

⁷ Podstawowe problemy związane z gromadzeniem i opracowywaniem spuścizn archiwalnych zarysował ks. Konrad Lutyński, patrz: K. L u t y Ń s k i, *Dopływ materiałów archiwalnych z centralnych agend diecezji do archiwum diecezjalnego oraz nabytki*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 62 (1993) s. 39-56.

6. Materiały rodzinne
7. Materiały osób obcych
8. Załączniki

Do grupy 1 – prac twórcy spuścizny – zaliczano: a. Opracowania, artykuły, referaty, b. Publikacje źródłowe, c. Kazania, wykłady, d. Recenzje, opinie o pracach, e. Prace popularnonaukowe (w tym wywiady, prelekcje, artykuły dla prasy), f. Przemówienia okolicznościowe, wspomnienia pogrzebowe, g. Prace literackie, h. Tłumaczenia z języków obcych, i. Materiały warsztatowe (zapiski, kartoteki, bibliografie, wypisy i notatki z literatury, wypisy archiwalne).

Grupa 2 (materiały działalności twórcy spuścizny) obejmowała materiały działalności: a. Duszpasterskiej, organizacyjnej i naukowej w parafiach, w komisjach, na uczelniach wyższych (seminaria duchowne), w instytucjach, w towarzystwach naukowych, na zjazdach i konferencjach naukowych, b. Dydaktycznej w szkołach, seminariach duchownych, uczelniach państwowych, kursach, c. Opiniowanie prac naukowych oraz działalności osób nie związanych z działalnością dydaktyczną, d. Zawodowej w innych instytucjach, e. Wydawniczej, redakcyjnej i opinii o pracach dla celów wydawniczych, f. Społeczno-politycznej, g. Ewentualnie innych form działalności.

W grupie 3 materiałów biograficznych wyróżniano: a. Autobiografie, ankiety personalne, zestawienia bibliografii prac własnych, b. Dokumenty osobiste, c. Dokumenty dotyczące przebiegu nauki szkolnej i seminaryjnej, studiów, pracy i działalności, d. Zeszyty szkolne i notatki ze studiów, e. Pamiętniki, dzienniki i albumy pamiątkowe, f. Dyplomy naukowe, legitymacje, odznaczenia, gratulacje, g. Materiały gospodarcze i majątkowe, h. Materiały dotyczące stanu zdrowia i świadectwa zgonu, klepsydry, nekrologi, kondolencje.

Korespondencję twórcy spuścizny – 4 grupa – starano dzielić na dwie części: wychodzącą i wpływającą.

Materiały o twórcy zespołu – 5 grupa – porządkowano według następującego schematu: a. Życiorysy i wspomnienia, b. Bibliografie prac zestawione przez osoby trzecie, c. Recenzje o jego pracach, polemiki.

Osobną część spuścizny stanowiły materiały rodzinne (rodowe) – grupa 6. W grupie tej gromadzono wszelkie materiały określające warunki bytowe i środowisko kapłana, uczonego lub innego twórcy spuścizny.

Grupa 7 łączyła wszystkie materiały osób obcych. Materiały te ujmowano w jednostki według osób, jeżeli występowały większe ilości i miały samodzielne znaczenie naukowe.

Ostatnią, 8 grupę materiałów archiwalnych w spuściznie stanowiły załączniki. Zaliczano do nich przedmioty materialne stanowiące pamiątki osobiste, w tym odznaczenia, a także materiały luźne, nie wiążące się z zespołem, np. prace autorskie innych osób z dedykacjami dla twórcy spuścizny.

Tworzenie jednostek archiwalnych w spuściznie zależało od charakteru materiału w poszczególnych grupach. Należało zachować jednostki ustalone przez twórcę spuścizny. W materiałach twórczości naukowej jednostkę stanowił tekst

jednej pracy naukowej; tłumaczenia prac naukowych na języki obce stanowiły odrębne jednostki archiwalne. W przypadku przekraczania przez jednostkę normy objętości wydzielano dalsze jednostki równorzędne. Przy opracowaniu materiałów warsztatowych zwracano uwagę na następujące elementy:

- utrzymanie układu nadanego przez twórcę,
- utrzymanie wszelkich całości połączonych mechanicznie np. zeszyty, bruliony,
- możliwości wyboru układu wewnętrznego materiałów warsztatowych były następujące:

- prowizoryczny (wypisy z jednego działu lub jednego zespołu archiwalnego),
- chronologiczny (notatki z jednego okresu pracy),
- rzeczowy,
- rzeczowo-chronologiczny.

Każdą jednostkę archiwalną zaopatrywano w sygnaturę archiwalną w ramach porządku przyjętego w momencie założenia zbioru SOP. Po utworzeniu jednostek archiwalnych i nadaniu poszczególnym jednostkom układu wewnętrznego materiały wewnątrz każdej jednostki powinny być paginowane. Zasadę tę stosowano jedynie w przypadku bardzo cennych materiałów. Duża część archiwaliów pozostała niepaginowana.

Tworzenie jednostek archiwalnych w zespole wiązało się ze sporządzeniem opisu każdej jednostki na okładce teczki. Na taki opis składają się: nazwa archiwum (w formie pieczętki), nazwa zespołu (imię i nazwisko twórcy spuścizny), sygnatura, tytuł jednostki, podtytuł (bliższe informacje o rodzajach akt, np. protokoły posiedzeń, źródła drukowane), data lub daty skrajne jednostki, sposób sporządzania materiałów (np. rękopis, maszynopis), forma zewnętrzna materiałów (np. luźne, oprawione) oraz informacja o druku zawartości jednostki. Opis zawierający wspomniane elementy stosowano w pierwszym okresie porządkowania. Niektóre elementy opisu porzucono na rzecz wprowadzenia tych danych do bazy komputerowej SOP. W kolejnym okresie prac przyjęto zasadę o umieszczaniu na okładce teczki następujących informacji: nazwa archiwum (w formie pieczętki), nazwa zespołu (imię i nazwisko twórcy spuścizny), sygnatura. Do każdej jednostki załączono metryczkę dla czytelników korzystających z archiwaliów.

Końcowym etapem prac porządkowych było sporządzenie spisu zespołu, który stanowi podstawową pomocą archiwalną, ewidencyjną i informacyjną. W spisie przedstawiono następujące dane: sygnaturę jednostki; nazwę jednostki (imię i nazwisko twórcy); daty skrajne materiałów znajdujących się w jednostce; liczba stron/kart; uwagi (wiadomości ogólne o materiałach w jednostce oraz charakterystyka materiałów, np. maszynopis, rękopis). Jest rzeczą oczywistą, iż spis taki nie może zastąpić opracowania monograficznego. Celem jego było jedynie ułatwienie korzystania z materiałów zawartych w spuściznie.

Warto w przyszłości postarać się o wskazanie danych o częściach spuścizny przechowywanych w innych zbiorach⁸, oraz dostarczyć podstawowych informacji o ogłoszonych lub zachowanych życiorysach i zestawieniach bibliograficznych twórcy spuścizny. Cennym uzupełnieniem odpowiednio stworzonych inwentarzy archiwalnych powinny być indeksy np. osób, prac, korespondencji, nazw instytucji z którymi twórca współpracował itp.

Dział spuścizn jest oczywiście ciągle otwartym zbiorem i nawet do grup wydawałoby się – ze względu na odległość czasową zamkniętych – ciągle jeszcze napływają nowe materiały. W przypadku dopływu do Archiwum niewielkiej partii materiałów dodatkowych do spisanych już spuścizn, nadaje się im układ analogiczny do poprzednio przyjętego, a spis uzupełnia się o kolejne sygnatury jednostek archiwalnych⁹. W razie dopływu liczniejszych materiałów dodatkowych o wartości naukowej wyższej od spuścizny dotychczas opracowanej i zarchiwizowanej archiwisci powinni podjąć się ponownego opracowania i inwentaryzacji scalonej spuścizny.

W roku 2002 Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu posiadało około 39 m.b. materiałów archiwalnych w postaci spuścizn. Materiały te są zawarte w 210 zespołach w ciągu sygnatur od SOP 1/1 do SOP 210/1. Na 210 zgromadzonych spuścizn, 172 zespoły to materiały kapłanów (w tym 7 arcybiskupów i biskupów), pozostała część prezentuje archiwalia osób świeckich (społeczników, ludzi nauki i kultury).

Należy podkreślić, że spuścizny zgromadzone w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu są zespołami bardzo zróżnicowanymi zarówno pod względem wielkości, jak i rodzajów. Dominują spuścizny o charakterze szczątkowym i fragmentarycznym. Ich zawartość często jest dość przypadkowa. Mimo, że nie odzwierciedlają w pełni życia i osiągnięć twórcy tych materiałów, stanowią ważną pamiątkę. Wśród najcenniejszych tego typu materiałów znajdujemy rękopiśmienne pozostałości po: biskupie Michale Kozalu¹⁰, arcybiskupie Florianie Stablewskim¹¹, ks. Janie Koźmianie¹², Józefie Hutten-Czapskim¹³, Edwardzie hr. Raczyńskim¹⁴, ks. Aleksandrze Żychlińskim¹⁵, ks. Władysławie Bandurskim¹⁶, prof. Stefanie Dąbrowskim¹⁷, ks. Narcyzie Putzu¹⁸. Ciekawie materiały znajdują

⁸ Materiały tego typu najczęściej ulegają rozproszeniu. Niektóre trafiają do archiwów państwowych lub działów rękopisów bibliotek naukowych.

⁹ L u t y Ń s k i, *Dopływ materiałów*, s. 46.

¹⁰ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), Spuścizny osób prywatnych (dalej: SOP) 38, j.a. 1.

¹¹ AAP, SOP 86, j.a. 2.

¹² AAP, SOP 121, j.a. 1.

¹³ AAP, SOP 129, j.a. 2.

¹⁴ AAP, SOP 170, j.a. 1.

¹⁵ AAP, SOP 172, j.a. 1.

¹⁶ AAP, SOP 181, j.a. 1.

¹⁷ AAP, SOP 198, j.a. 1.

¹⁸ AAP, SOP 203, j.a. 1.

się w spuściznie Mariana Habera¹⁹. Znalazły się tu liczne autografy najwyższych dostojników Kościoła z przełomu XIX i XX wieku.

W zbiorze SOP znajduje się kilkanaście kompletnych, ważnych pod względem naukowym, odzwierciedlających w pełni życie i działalność kapłanów czy świeckich, spuścizn.

Cenne są zbiory ks. prof. Józefa Nowackiego (1893-1964)²⁰, historyka i autora szeregu opracowań. Materiały zawierają obszerny dział korespondencji naukowej i prywatnej, maszynopisy wykładów i drukowanych publikacji. Należy do niej również bardzo duży zbiór materiałów warsztatowych: notatki i wypisy źródłowe z różnych archiwów i opracowań, setki fiszek dotyczących badań nad dziejami Archidiecezji Poznańskiej.

W archiwaliach biskupa Franciszka Jedwabskiego (1895-1975)²¹ znajduje się duży zbiór korespondencji urzędowej i prywatnej, bardzo bogaty i interesujący dział fotografii, dokumentów osobistych. Znajdujemy tu maszynopisy kazań, przemówień i wspomnień. Występuje tu także duży zbiór protokołów (m.in. posiedzeń Rady Odbudowy Ostrowia Tumskiego), a także *Liber functionum* za lata 1957-1974.

Spuścizny księży: Kazimierza Karłowskiego (1895-1976)²², Antoniego Witkowiaka (1913-1976)²³, Gerarda Mizgalskiego (1907-1977)²⁴ oprócz korespondencji zawierają materiały i maszynopisy publikacji, jak również, w przypadku ks. Gerarda Mizgalskiego, cenne materiały dotyczące *Consociatio Internationalis Musicae Sacrae* (CIMS), m.in. III Sympozjum w Salzburgu w 1973 roku. Ciekawym materiałem badawczym w dziedzinie homiletyki i teologii pastoralnej mogą być rękopisy i maszynopisy kazań i konferencji duchownych ks. dr. inf. Aleksego Wietrzykowskiego (1905-1980)²⁵.

Nie sposób tutaj omawiać wszystkich tego rodzaju kompletnych spuścizn. Wspomnieć jednak należy, że należą do nich m.in. materiały: ks. dr. Stefana Haina (1903-1979)²⁶, ks. dr. Nikodema Mędleńskiego (1892-1967)²⁷, Kazimiery Berkan

¹⁹ AAP, SOP 201, j.a. 12.

²⁰ AAP, SOP 130, j.a. 193; biogram zob. M. Banaszak, *Ksiądz Józef Nowacki – historyk Kościoła w Polsce*, w: J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964, s. 967-974.

²¹ AAP, SOP 144, j.a. 90; biogram zob. M. Banaszak, *bp F. Jedwabski*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej” (dalej: MK), 9 (1976) s. 210-214.

²² AAP, SOP 136, j.a. 77; biogram zob. M. Banaszak, *Ks. K. Karłowski*, MK, 9 (1977) s. 156-160.

²³ AAP, SOP 138, j.a. 91; biogram zob. M. Wołniewicz, *Witkowiak Antoni*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, Warszawa 1983, t. 7, s. 417-420.

²⁴ AAP, SOP 140, j.a. 41; biogram zob. W. Raczowski, *Ks. G. Mizgalski*, MK, 3-4 (1978) s. 61-65.

²⁵ AAP, SOP 171, j.a. 200; biogram zob. M. Banaszak, *Ks. A. Wietrzykowski*, MK, 6 (1982) s. 64-68.

²⁶ AAP, SOP 148, j.a. 111; biogram zob. M. Banaszak, *Ks. S. Hain*, MK, 1980, nr 3-4, s. 89-92.

²⁷ AAP, SOP 143, j.a. 39; biogram zob. K. Karłowski, *Ks. N. Mędleński*, MK, 1969, nr 4, s. 20-22.

(1889-1969)²⁸, biskupa Edwarda O'Rourke (1876-1943)²⁹, ks. dr. Władysława Karasiewicza (1890-1969)³⁰, ks. Romana Mielińskiego (1906-1976)³¹, ks. prof. Franciszka Wawrzyniaka (1909-1986)³², ks. dra Władysława Śpikowskiego (1897-1980)³³. Dokładne spisy zawartości poszczególnych zespołów znajdują się na stronie internetowej Archiwum: www.aap.poznan.pl

Jak wynika z powyższej charakterystyki zespół SOP Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu pod względem profilu i znaczenia jest bardzo ważny. Zbiór prezentuje się jako dosyć jednorodny i w zasadzie zawiera materiały do dziejów Kościoła w Wielkopolsce w XX w. Wyjątkową rolę wyznacza mu zawarta w spuściznach baza źródłowa do wielokierunkowych badań nad historią Kościoła, nauki i kultury.

---

²⁸ AAP, SOP 142, j.a. 24; biogram zob. A. Weiss, *Apostolka inicjatyw*, w: *Byli wśród nas*, red. F. Lenort, Poznań 1978, s. 369-376.

²⁹ AAP, SOP 74, j.a. 15; biogram zob. S. Bogdanowicz, *Acta Edwarda O'Rourke w Rzymie*, Pelplin 1999, s. 10-18.

³⁰ AAP, SOP 52, j.a. 34; biogram zob. K. Karłowski, *Ks. W. Karasiewicz*, MK, 1970, nr 3, s. 69.

³¹ AAP, SOP 191, j.a. 43; biogram zob. W. Raczkowski, *Ks. R. Mieliński*, MK, 1977, nr 2, s. 42-44.

³² AAP, SOP 168, j.a. 25; biogram zob. L. Wciórka, *Ks. F. Wawrzyniak*, MK, 1987, nr 7, s. 211-214.

³³ AAP, SOP 167, j.a. 63; biogram zob. M. Wolniowicz, *Ks. W. Śpikowski*, MK, 1981, nr 7, s. 136-139.